

WAŻNOŚĆ WARTOŚCI SPOŁECZNYCH WŚRÓD MŁODZIEŻY UCZĄCEJ SIĘ

ANNA ZALEWSKA

Instytut Psychologii

Uniwersytet Łódzki

IMPORTANCE OF SOCIAL VALUES AMONG STUDYING YOUTH

Summary: Importance of social values related to gender and reactivity was assessed for two groups of youth: 93 students (aged 19-26) and 99 pupils (aged 17-19) of secondary school in a small town. They were examined with Strelau Temperament Inventory and Values Scale. In general, social values are more important for pupils than for students, as well as they are more important for low-reactive women than for low-reactive men. In the whole group values oriented towards good social relations (Family, Friendship) are more important than prosocial values (Other people, Nature, Salvation), and Salvation is the least important value. However, the differences between importance of values are different (especially for prosocial values) in particular groups. Gender, reactivity and life situation of youth influence in another way on importance of each of considered values – the importance of each of them is a result of different mechanisms.

Wprowadzenie

W oparciu o analizę wielu poglądów i definicji dotyczących wartości przyjmuję, że wartości cenione przez podmiot są rezultatem jego doświadczenia osobistego, społecznego i kulturowego. Stanowią one ogólne przekonania odnoszące się do pożądanego stanu rzeczy lub sposobów zachowania (Rokeach, 1973). Kształtują się wraz z rozwojem rozumienia świata oraz pod wpływem tego, co uważane jest za najważniejsze w kulturze, w której jednostka żyje. Źródłem wartości jest zaspokajanie potrzeb organizmu, wpływ otoczenia społecznego oraz przetwarzanie informacji w systemie poznawczym (Reykowski, 1992; Schwartz i Howard, 1984). Są ściśle związane z systemem poznawczym, świadome, łatwo werbalizowane i względnie niezależne od konkretnych sytuacji. Dzięki temu można je badać

Korespondencję kierować pod adresem: Anna Zalewska, ul. Smugowa 10/12, 91-433 Łódź. E-mail: zalewska@krysia.uni.lodz.pl

wprost, za pomocą wszelkich technik werbalnych. Ponieważ warunkiem formowania się wartości jest rozwój systemu poznawczego, można założyć, że intensywnie rozwijają się w okresie adolescencji i wczesnej dorosłości.

Wartości pełnią ważne funkcje w życiu człowieka. Stanowią kryteria wyborów i wyznaczają preferencje, określają pożądane cele i zachowania, nadają walencje i ważność obiektom i zdarzeniom, organizują doświadczenie i sterują zachowaniem jednostki (por.: Epstein, 1989; Feather, 1990; Reykowski, 1992; Schwartz i Bilsky, 1990; Staub, 1989; Zalewska, 1998). Wielu badaczy wskazuje, że istnieją wartości, które są wspólne dla wszystkich ludzi (por. Zalewska, 1997a). Rokeach (1973) oraz Schwartz i Bilsky (1990) zakładają, że wartości te są powszechne, ponieważ wiążą się z warunkami przetrwania i dobrostanu jednostek oraz gatunku ludzkiego, jednak ich znaczenie może być odmienne w różnych grupach oraz dla różnych osób. Wśród wartości powszechnych Rokeach (1973) wyróżnia wartości społeczne (kolektywistyczne) oraz wartości indywidualne (indywidualistyczne). Wartości indywidualne ukierunkowane są na szeroko rozumiane dobro własne podmiotu. Wartości społeczne obejmują wartości prospołeczne, ukierunkowane na dobro pozaosobiste (socjo- lub allocentryczne – tu: „inni ludzie”, „natura”, „zbawienie”) oraz wartości ukierunkowane na dobre relacje z innymi (tu: „rodzina”, „przyjaźń”) (por. Zalewska, 1997a). Ważność wartości oznacza subiektywną ocenę znaczenia danej wartości dla osoby, deklarowane pragnienie, aby realizować ją (aspiracje z nią związane) we własnym życiu.

Cel badań sformułowano w postaci pytania:

Czy ważność wartości społecznych wśród młodzieży zależy od ich rodzaju (od uwzględnianych wartości) i od uwzględnianych zmiennych niezależnych?

To pytanie zawiera w sobie dwa pytania bardziej szczegółowe: 1) Czy uwzględniane wartości społeczne są podobnie ważne dla młodzieży? 2) Czy płeć, reaktywność i sytuacja życiowa młodzieży wpływają na ważność poszczególnych wartości społecznych?

Ważność wartości społecznych a płeć

Wyniki wielu badań wskazują (por. Schaffer, 1981), że od niemowlęstwa kobiety są bardziej wrażliwe na bodźce społeczne i bardziej zorientowane na środowisko społeczne niż mężczyźni. Ujawniają większą empatię, silniejszy konformizm oraz większe zainteresowanie relacjami interpersonalnymi niż mężczyźni,

którzy są bardziej zorientowani na rzeczy, zadania i bezosobowe zasady (Moir i Jessel, 1995). Dziewczęta częściej niż chłopcy podejmują aktywność zgodną z oczekiwaniami społecznymi (Zalewska, 1987). Z danych, zebranych przez Koralewicz (1987), wynika, że cele oddziaływań środowiska społecznego są odmienne wobec dziewcząt (kształtowanie wartości społecznych, szczególnie troski o innych i konformizmu) i wobec chłopców (kształtowanie wartości indywidualistycznych, szczególnie osiągnięć i samokierowania, autonomii). Dane te nasuwają przypuszczenie, że kobiety bardziej niż mężczyźni cenią poszczególne wartości społeczne, zarówno ukierunkowane na dobre relacje z innymi, jak i ukierunkowane na dobro pozaosobiste (prospołeczne).

Istnieją także dane, że płeć różnicuje ważność wartości społecznych i indywidualnych, które wzmacniają to przypuszczenie. Na przykład, wśród pracowników naukowych mężczyźni bardziej niż kobiety cenią prestiż naukowy, osiągnięcia i władzę, dla kobiet zaś bardziej ważny niż dla mężczyzn jest rozwój studentów, poziom nauczania oraz prestiż instytucji (Hut, 1972). McClelland (1985) opisuje badania, z których wynika, że kobiety w porównaniu z mężczyznami bardziej cenią wartość „relacje interpersonalne”, a mniej cenią „indywidualne osiągnięcia”. Co więcej, kobiety częściej nastawione są na współpracę i skłonne do poświęcania własnego dobra na rzecz dobra grupy. Badania Feathera (1990), dostarczają informacji, że studentki bardziej niż studenci cenią wartości prospołeczne (troskę o innych). Także badania Zalewskiej (1997a) nad celami życiowymi licealistów i studentów wskazują na większą ważność ogólnie ujętych wartości społecznych oraz celów, ukierunkowanych na relacje z innymi i dobro pozaosobiste, dla młodzieży żeńskiej niż dla męskiej (przy braku różnic dla wartości indywidualistycznych).

Jednak Skarżyńska (1991) nie wykryła różnic pomiędzy dziewczętami i chłopcami z warszawskich szkół podstawowych i ponadpodstawowych w ważności pięciu wartości społecznych („rodzina”, „przyjaźń”, „natura”, „inni ludzie”, „zbowienie”). Może to oznaczać, że różnice w ważności poszczególnych wartości społecznych (w tym prospołecznych) zależne od płci, są moderowane przez wiek i środowisko badanej młodzieży – bardziej widoczne są u starszej młodzieży i z mniejszych nisz ekologicznych (por. Zalewska, 1997a). Ponieważ badaniami objęto starszą młodzież (licealistów i studentów), powyższe przesłanki prowadzą do hipotezy:

H1. Badane wartości społeczne są bardziej ważne dla młodzieży żeńskiej niż męskiej.

Ważność wartości społecznych a reaktywność

W ramach Transakcyjnego Modelu Temperamentu Eliasza (1981, 1990) oraz Regulacyjnej Teorii Temperamentu Strelaua (1985, 1992), reaktywność jest podstawowym wymiarem temperamentu. Autorzy obu koncepcji podkreślają, że temperament nie determinuje bezpośrednio rozwoju osobowości. Nie można więc oczekiwać, że reaktywność wyznacza bezpośrednio ważność wartości, które przecież w ogromnym stopniu zależą od wpływów społeczno-kulturowych. Jednakże w obu koncepcjach zakłada się, że reaktywność może pośrednio ułatwiać lub utrudniać kształtowanie pewnych cech osobowości. Zgodnie z tym przypuszczam, że reaktywność może współdeterminować ważność wartości społecznych poprzez kilka potencjalnych mechanizmów.

Przypuszczalnie jeden z nich jest związany z doświadczaniem stresu. Reaktywność determinuje intensywność reakcji oraz potrzebę stymulacji, określaną przez poziom stymulacji, któremu towarzyszy dobre samopoczucie oraz wysoka efektywność działania. Nieskuteczna regulacja stymulacji prowadzi do rozbieżności pomiędzy napływającą a pożądaną stymulacją. Rozbieżność ta może powodować stres, jak również obniżać efektywność działań lub zwiększać ponoszone koszty psychosomatyczne. Stres i jego skutki, szczególnie wynikające z nadmiernej stymulacji mogą prowadzić do koncentracji na własnych potrzebach i stanach wewnętrznych (por. Eliaz, 1987; Zalewska, 1995). W konsekwencji mogą sprzyjać rozwijaniu egocentryzmu i utrudniać rozwój skłonności, aby rezygnować z własnego dobra w imię wyższych celów (dla innych, natury lub Boga).

Osoby wysokoreaktywne (WR) potrzebują mniejszej ilości stymulacji w porównaniu z niskoreaktywnymi (NR), aby czuć się dobrze i działać najefektywniej. Dane przedstawiane przez Strelaua (1985, 1988) sugerują, że osoby NR są mniej podatne i bardziej odporne na stres niż osoby WR. Zalewska (1995, 1997b, 1997c) wskazuje na kilka mechanizmów, które powodują, że osoby WR prawdopodobnie przeżywają częściej i silniejszy stres w codziennych sytuacjach życiowych w naszym kręgu kulturowym, w porównaniu z osobami NR. Przedstawia również wyniki badań, dotyczące studentów (Zalewska, 1995) oraz pracowników banków (Zalewska, 1997b, 1997c), które informują, że osoby NR ponoszą znacznie mniejsze koszty wynikające z przestymulowania, w porównaniu z osobami WR i osobami przeciętnie reaktywnymi (PR). Wyniki badań wskazują także, że osoby NR odczuwają większą satysfakcję związaną z zaspokajaniem potrzeb, w porównaniu z osobami WR i PR

(Zalewska, 1996). Powyższe przesłanki skłaniają do przypuszczenia, że osoby WR są bardziej niż osoby NR narażone na rozwijanie egocentryzmu, wynikającego z mniejszego zadowolenia z zaspokajania potrzeb, z przeżywania silniejszego i częstszego stresu związanego z przestymulowaniem oraz z ponoszenia większych kosztów z tym związanych. Przypuszczalnie utrudnia im to przyswajanie wartości prospołecznych i zmniejsza ich znaczenie. Osoby NR mają w tym kontekście większą sposobność przyswajania wartości prospołecznych i nadawania im większego znaczenia.

Zarazem jednak z badań cytowanych przez Strelaua (1985) wynika, że konformizm przejawiany przez dziewczęta WR redukuje u nich stan lęku, nie wpływając na poziom lęku dziewcząt NR. Nasuwa to przypuszczenie, że osoby WR, w porównaniu z osobami NR, mogą nadawać większe znaczenie wartościom ukierunkowanym na dobre relacje z innymi, ponieważ realizacja tych wartości przyczyniać się może do redukcji napięcia.

Inne potencjalne mechanizmy wpływu reaktywności na ważność wartości społecznych związane są z wrażliwością. Zakładam, podobnie jak Eliasza (1981) oraz Strelau (1985, 1992), że osoby WR są bardziej wrażliwe i mniej odporne na bodźce oraz kary niż osoby NR.

Zakładam również, zgodnie z hipotezą Eliasza (1981, 1987, 1990, 1992), że większa wrażliwość osób WR na bodźce i na kary powoduje ich koncentrację na bodźcach społecznych. Rezultaty wielu innych badań potwierdzają hipotezę, że osoby WR są bardziej wrażliwe na wpływy i naciski społeczne niż osoby NR (por. np.: Eliasza i Wrześniewski, 1988, 1991; Strelau, 1985; Zalewska, 1987). Zakładana u osób WR orientacja na bodźce społeczne i ich większa wrażliwość na oddziaływanie społeczne, w porównaniu z osobami NR, mogą prowadzić do szybszego przejmowania wartości cenionych w danym otoczeniu. W tym wypadku cenione wartości wśród osób WR będą bardzo zróżnicowane, różne w różnych środowiskach i zależne od ważności wartości w danym otoczeniu.

Możliwe jest również, że wysoka wrażliwość osób WR może powodować silniejszą internalizację i nadawanie większego znaczenia wszystkim wartościom społecznym, bez względu na otoczenie, w jakim przebywają.

Ponieważ oczekiwania wynikające z zakładanych mechanizmów wpływu są niespójne, pytanie, czy i jak reaktywność różnicuje ważność wartości społecznych, pozostaje otwarte.

Ważność wartości społecznych a sytuacja życiowa młodzieży

Trzecią zmienną niezależną nazwano sytuację życiową. Badania prowadzone były wśród dwóch grup młodzieży uczącej się. Jedną z nich obejmowała uczniów liceum ogólnokształcącego w bardzo małym mieście, w wieku 17-19 lat. Drugą stanowili studenci uniwersytetu w dużym mieście, w wieku 19-26 lat. W konsekwencji, grupa uczniów w porównaniu z grupą studentów jest młodsza, mniej wykształcona i żyje w środowisku, w którym: stymulacja ekologiczna (zagęszczenie, hałas) jest słabsza (Eliasz, 1981), relacje społeczne są bardziej bezpośrednie i mniej powierzchowne (Eliasz, 1993), nacisk społeczny w kierunku rozwijania konformizmu i wartości społecznych jest większy (Koralewicz, 1987), jak również więcej jest okazji do bezpośredniego kontaktu z przyrodą i dostrzegania jej piękna oraz zachodzących w niej niekorzystnych zmian.

Dane empiryczne wskazują również, że wraz ze wzrostem wykształcenia, a wśród młodzieży także z wiekiem (por. Skarżyńska, 1991) rośnie znaczenie wartości indywidualnych (szczególnie osiągnięć i samokierowania, niezależności), a jednocześnie obniża się znaczenie wartości społecznych (konformizmu oraz ukierunkowanych na dobre relacje z innymi) (por. Kohn, 1969; Koralewicz, 1987; Skarżyńska, 1991). Te przesłanki pozwalają oczekiwać:

H2: Badane wartości społeczne są bardziej ważne dla uczniów niż dla studentów.

Metoda

Osoby badane. W badaniach uczestniczyło 99 uczniów LO w małym mieście w wieku 17-19 lat (66 dziewcząt i 33 chłopców) oraz 93 studentów z różnych wydziałów Uniwersytetu Łódzkiego w wieku 19-26 lat (58 kobiet i 35 mężczyzn). Ze względu na niekompletność danych oraz przyjęty wskaźnik reaktywności (por. Techniki i wskaźniki zmiennych) w analizach uwzględniano wyniki 144 osób. W tabeli 1 przedstawiono rozkład liczebności osób w zależności od badanych zmiennych niezależnych.

Tabela 1. Badane osoby w zależności od płci, reaktywności i sytuacji życiowej (badanej kohorty)

PŁEĆ	UCZNIOWIE			STUDENCI			RAZEM
	WR	NR	Razem	WR	NR	Razem	
K	34	16	50	22	27	49	99
M	8	15	23	7	15	22	45
Razem	42	31	73	29	42	71	144

K – kobiety, M – mężczyźni; WR – wysokoreaktywni, NR – niskoreaktywni

Techniki i wskaźniki zmiennych. Do pomiaru reaktywności wykorzystywano skalę „Siła Procesu Pobudzenia” z Kwestionariusza Temperamentu Strelaua (1985), zgodnie z relacją: im wyższy wynik tym niższa reaktywność. Osoby wysokoreaktywne (WR) i niskoreaktywne (NR) zostały wyróżnione w oparciu o średnią i 1/3 odchylenia standardowego ($R = 49,8$, $\sigma = 14,37$).

Ważność wartości społecznych szacowano w oparciu o Skalę Wartości Smoleńskiej, Mandrosz-Wróblewskiej i Skarzyńskiej (Smoleńska, 1988; Skarzyńska, 1991). Technika ta składa się z trzech części, ale w analizach wykorzystywano wyniki jedynie pierwszej z nich. Zawiera ona listę 16 wartości (celów życiowych), skonstruowaną na podstawie wcześniejszych polskich badań socjologicznych. Ważność każdej wartości oceniana była na skali od 1 (zupełnie nieważne) do 4 (bardzo ważne). Na liście tej, wśród 16 wartości znajduje się pięć, które stały się przedmiotem analizy: „rodzina” (posiadanie dobrej, kochającej się rodziny: szczęśliwe życie rodzinne), „przyjaźń” (posiadanie bliskich przyjaciół, bycie lubianym), „inni ludzie” (życie w taki sposób, aby być pożytecznym dla innych ludzi), „natura” (życie w zgodzie z naturą, ochrona środowiska naturalnego człowieka, dbałość o przyrodę nawet kosztem wygody), „zbawienie” (życie w zgodzie z wymaganiami wiary, osiągnięcie zbawienia wiecznego).

Procedura. Badania prowadzono w małych grupach w kilku etapach, zbierając również dodatkowe dane dotyczące orientacji na wartości zawodowe i ponoszonych kosztów psychosomatycznych. W każdej z grup dane dotyczące reaktywności używano w innym etapie badań, niż informacje dotyczące ważności wartości.

Wyniki

Aby uzyskać najbardziej ogólną informację o wpływie badanych zmiennych niezależnych na ważność wartości społecznych, zastosowano czteroczynnikową analizę wariancji ANOVA z powtarzaniem pomiarem w obrębie jednego czynnika (rodzaj wartości). Taki rodzaj analizy, umożliwia uzyskanie odpowiedzi na pytania: 1) Czy płeć, reaktywność i sytuacja życiowa młodzieży wpływają na średnią ważność wartości społecznych, ujmowanych łącznie? 2) Czy ważność wartości społecznych wśród młodzieży zależy od rodzaju uwzględnianych wartości i od uwzględnianych zmiennych niezależnych? Wyniki tej analizy zestawiono w tabelach. Tabela 3 zawiera wskaźniki ważności poszczególnych wartości społecznych oraz średnią ich ważność dla poszczególnych poziomów zmiennych niezależnych. Tabela 2 przedstawia uzyskane w ANOVA efekty główne i interakcyjne wpływu zmiennych niezależnych na ważność wartości społecznych z uwzględnieniem ich rodzaju.

Tabela 2. Wpływ reaktywności (R), płci (P) i kohorty (K) na ważność 5 wartości społecznych (Ro) – efekty czteroczynnikowej ANOVA z powtarzaniem pomiarem w obrębie jednego czynnika (Ro)

Źródło	SS	DF	MS	F	p
R	0,00	1	0,00	0,00	0,96
P	4,39	1	4,39	7,99	0,00****
K	11,84	1	11,84	21,57	0,00****
R x P	2,29	1	2,29	4,17	0,04**
R x K	0,55	1	0,55	1,01	0,31
P x K	0,79	1	0,79	1,44	0,23
R x P x K	0,18	1	0,18	0,34	0,56
Wewnątrz	74,64	136	0,55	–	–
Ro	66,47	4	16,62	45,23	0,00****
R x Ro	3,02	4	0,75	2,05	0,08*
P x Ro	1,34	4	0,33	0,91	0,45
K x Ro	4,66	4	1,17	3,17	0,01**
R x P x Ro	0,40	4	0,10	0,27	0,89
R x K x Ro	1,26	4	0,31	0,86	0,49
P x K x Ro	0,57	4	0,14	0,39	0,81
R x P x K x Ro	6,49	4	1,62	4,42	0,00****
Ro x osoby w.	199,87	544	0,37	–	–

* p < .10 ** p < .05 *** p < .01 **** p < .005

Tabela 3. Ważność wartości społecznych: „rodzina” (Ra), „przyjaźń” (Pń), „inni ludzie” (IL), „natura” (N), „zbawienie” (Z) oraz średnia dla poszczególnych poziomów zmiennych niezależnych

	RAZEM	REAKTYWNOŚĆ		PŁEĆ		KOHORTA	
		WR	NR	K	M	UCZ	STUD
Ra	3,88	3,90	3,85	3,89	3,84	3,96	3,80
Pń	3,75	3,80	3,70	3,83	3,58	3,85	3,65
IL	3,30	3,21	3,38	3,32	3,24	3,38	3,21
N	3,26	3,21	3,32	3,32	3,13	3,30	3,23
Z	2,99	3,11	2,86	3,10	2,73	3,32	2,65
ŚREDNIA	3,43	3,45	3,42	3,49	3,31	3,56	3,31
F	45,23	30,13	24,67	36,07	16,14	22,21	33,66
p	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
F'	–	**** 26,68	**** 28,84	**** 32,14	**** 22,05	**** 19,24	**** 38,97

K – kobiety, M – mężczyźni; WR – wysokoreaktywni, NR – niskoreaktywni; UCZ – uczniowie, STUD – studenci;

F – efekty jednoczynnikowych ANOVA z powtarzaniem pomiarem odrębnie dla poszczególnych poziomów zmiennych;

F' – efekty proste (z uwzględnieniem błędu „Ro x osoby wewn.” = 0,37 z czteroczynnikowej ANOVA)

* p < .10 ** p < .05 *** p < .01 **** p < .001

Wyniki przedstawione w górnej części tabeli 2, pokazują wpływ zmiennych niezależnych na średnią ważność wartości społecznych łącznie. Wskazują one, że ogólnie ważność wartości społecznych jest różnicowana przez płeć, sytuację życiową młodzieży (badaną kohortę) oraz przez interakcję reaktywności i płci. Analiza wiersza „średnia” w tabeli 3 wskazuje, że kobiety bardziej niż mężczyźni cenią badane wartości społeczne, a uczniowie bardziej niż studenci. Analiza efektów prostych dostarcza informacji, że poziom reaktywności nie różnicuje istotnie ważności wartości społecznych wśród kobiet (KWR = 3,46; KNR = 3,53; F = 1,54) ani wśród mężczyzn (MWR = 3,40; MNR = 3,26; F = 1,27). Także płeć nie różnicuje średniej ważności wartości społecznych wśród osób WR (KWR = 3,46; MWR = 3,40; F = 0,36) – dla wysokoreaktywnych kobiet i mężczyzn wartości społeczne są podobnie ważne. Istotny wpływ płci ujawnia się jedynie wśród osób NR (KNR = 3,53; MNR = 3,26; F = 10,05; p < 0,002) – kobiety cenią wartości społeczne zdecydowanie bardziej niż mężczyźni.

Wyniki przedstawione w dolnej części tabeli 2 wskazują, że ważność wartości społecznych wśród badanej młodzieży zależy od ich rodzaju (efekt Ro: $F = 45,23$, $p < 0,00$). Oznacza to, że badane wartości społeczne mają różną wagę dla młodzieży. Wyniki zawarte tam wskazują również, że ważność wartości zależy od interakcji rodzaju wartości i reaktywności ($F = 2,05$, $p < 0,09$ – trend), interakcji rodzaju wartości i kohorty ($F = 3,17$; $p < 0,02$) oraz interakcji rodzaju wartości i wszystkich zmiennych niezależnych ($F = 4,42$; $p < 0,005$). Efekty interakcyjne nasuwają dwa przypuszczenia, które będą dalej weryfikowane:

1. Struktura ważności badanych wartości społecznych (różnice w ważności pomiędzy badanymi wartościami) zależy od poziomu reaktywności, od badanej kohorty i od interakcji wszystkich zmiennych niezależnych.

2. Ważność poszczególnych wartości społecznych zależy od różnych układów zmiennych niezależnych i przypuszczalnie jest uwarunkowana różnymi mechanizmami.

Struktura ważności badanych wartości społecznych. Dla sprawdzenia pierwszego przypuszczenia zastosowano jednoczynnikowe analizy wariancji ANOVA z powtarzaniem pomiarem w obrębie czynnika „rodzaj wartości”, odrębnie dla poszczególnych poziomów zmiennych niezależnych. W oparciu o nie oszacowano efekty proste dla zmiennej „rodzaj wartości społecznych” (Ro) w odniesieniu do poszczególnych poziomów zmiennych niezależnych (F'), uwzględniając wartość błędu „Ro x osoby wewn.” z czteroczynnikowej ANOVA (0,37). Wyniki tych analiz zestawiono w tabeli 3. Wskazują one, że dla każdego poziomu zmiennych, ważność wartości zależy od ich rodzaju. Istotne różnice w ważności pomiędzy wartościami przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Istotne różnice pomiędzy ważnością wartości: „rodzina” (Ra), „przyjaźń” (Pń), „inni ludzie” (IL), „natura” (N), „zbawienie” (Z) dla poziomów zmiennych niezależnych oraz ogólnie

	Ra-Pń	Ra-IL	Ra-N	Ra-Z	Pń-IL	Pń-N	Pń-Z	IL-N	IL-Z	N-Z
WR		**	**	**	**	**	**			
NR	*	**	**	**	**	**	**		**	**
K		**	**	**	**	**	**		**	**
M	**	**	**	**	**	**	**		**	**
UCZ		**	**	**	**	**	**			
STUD	*	**	**	**	**	**	**		**	**
Razem	**	**	**	**	**	**	**		**	**

* $p < .05$

** $p < .01$

Z tabeli 3 oraz z tabeli 4 wynika, że ogólnie w całej grupie młodzieży najbardziej cenioną wartością jest „rodzina”, a trochę mniej ważną wartością jest „przyjaźń”. Te dwie wartości, ukierunkowane na dobre relacje z innymi są bardziej cenione niż wszystkie wartości prospołeczne, z których „inni ludzie” i „natura” są wartościami podobnie ważnymi, a „zbawienie” jest najmniej ważną wartością. Identyczna struktura ważności wartości występuje wśród osób NR, mężczyzn oraz studentów. Wśród kobiet zatarta jest różnica pomiędzy wartościami ukierunkowanymi na relacje społeczne – w takim samym stopniu cenią „rodzinę” i „przyjaźń”, ale cenią je bardziej niż pozostałe wartości i najmniej cenią „zbawienie”. Uczniowie i osoby WR w takim samym stopniu cenią „rodzinę” i „przyjaźń”, i cenią je bardziej niż wartości prospołeczne, które dla nich są także podobnie ważne. Dodatkowo zastosowano jednoczynnikowe analizy wariancji z powtarzaniem pomiarem w obrębie czynnika „rodzaj wartości”, odrębnie dla grup zróżnicowanych pod względem zmiennych niezależnych i także tu oszacowano efekty proste (F'). Wyniki tych analiz oraz ważność poszczególnych wartości społecznych w grupach zróżnicowanych pod względem wszystkich zmiennych niezależnych przedstawia tabela 5, a istotne różnice w ważności wartości przedstawia tabela 6.

Tabela 5. Ważność wartości społecznych: „rodzina” (Ra), „przyjaźń” (Pń), „inni ludzie” (IL), „natura” (N), „zbawienie” (Z) oraz średnia ważność wartości społecznych w grupach zróżnicowanych pod względem zmiennych niezależnych

	UCZNIOWIE				STUDENCI				Razem
	WR		NR		WR		NR		
	K	M	K	M	K	M	K	M	
Ra	3,91	4,00	4,00	3,93	3,82	4,00	3,85	3,60	3,88
Pń	3,88	3,88	4,00	3,60	3,73	3,57	3,74	3,40	3,75
IL	3,29	3,13	3,56	3,53	3,14	3,14	3,37	3,07	3,30
N	3,18	3,50	3,63	3,13	3,32	2,71	3,33	3,13	3,26
Z	3,41	3,13	3,25	3,27	2,73	2,86	2,93	1,93	2,99
ŚRED-NIA	3,54	3,53	3,69	3,49	3,35	3,26	3,44	3,03	3,43
F	17,02	3,65	6,82	2,53	10,54	5,25	8,90	13,51	45,23
p	0,00	0,01	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
F'	10,68 ***	3,70 *	4,38 **	3,91 *	11,84 ***	5,29 ***	9,87 ***	17,00 ***	–

Oznaczenia jak dla tabeli 3

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Tabela 6. Istotne różnice pomiędzy ważnością wartości społecznych: „rodzina” (Ra), „przyjaźń” (Pń), „inni ludzie” (IL), „natura” (N), „zbawienie” (Z) dla grup zróżnicowanych pod względem zmiennych niezależnych

	Ra-Pń	Ra-IL	Ra-N	Ra-Z	Pń-IL	Pń-N	Pń-Z	IL-N	IL-Z	N-Z
uwrk		**	**	**	**	**	**			**
uwrn		**	*	**	**		**			
unrk		**	**	**	**	**	**		*	**
unrn	*	**	**	**		**	*	**		
swrk		**	**	**	**	**	**		**	**
swrn		**	**	**		**	**			
snrk		**	**	**	**	**	**		**	**
snrn		**	**	**	*		**		**	**

* $p < .05$ ** $p < .01$

Wartości krytyczne obliczono wg wzoru „ $Q(p, 5,5(n-1) \times \sqrt{(0,37: n)})$ ”, gdzie n – liczebność grupy

Z danych zamieszczonych w tabelach 5 i 6 wynika, że w trzech grupach kobiet (UNRK, SWRK i SNRK) występuje struktura identyczna jak ogólnie wykryta dla kobiet (podobnie cenią „rodzinę” i „przyjaźń” i cenią je bardziej niż wartości prospołeczne, z których najmniej cenią „zbawienie”). Odmienna struktura występuje jedynie wśród wysokoreaktywnych uczennic (UWRK), które również bardziej cenią wartości ukierunkowane na relacje z innymi niż wartości prospołeczne, ale wśród tych ostatnich „zbawienie” cenią bardziej niż „naturę”. Struktura podobna, jak wykryta ogólnie dla kobiet, występuje również u niskoreaktywnych studentów mężczyzn (SNRM) – najbardziej cenią wartości ukierunkowane na dobre relacje z innymi, najmniej „zbawienie” – jednak „przyjaźń” cenią podobnie jak „naturę”. Wśród wysokoreaktywnych mężczyzn uczniów i studentów (UWRM i SWRM), ujawnia się struktura podobna do wykrytej ogólnie dla osób WR oraz uczniów. Bardziej cenią wartości ukierunkowane na dobre relacje z innymi niż wartości prospołeczne – jednak granica między tymi dwoma grupami wartości jest nieostra – uczniowie cenią „przyjaźń” podobnie jak „naturę”, studenci cenią „przyjaźń” podobnie jak wartość „inni ludzie”. Najbardziej odmienna struktura występuje wśród niskoreaktywnych uczniów mężczyzn (UNRM), którzy najbardziej cenią „rodzinę”, „przyjaźń” cenią podobnie jak wartość „inni ludzie”, ale bardziej niż „zbawienie” i „naturę”, a tę ostatnią także mniej niż dobro innych („inni ludzie”).

Ważność poszczególnych wartości społecznych w zależności od zmiennych niezależnych. Aby sprawdzić, jak zmienne niezależne wpływają na ważność poszczególnych wartości społecznych, zastosowano pięć trójczynnika analizy wariancji ANOVA, odrębnie dla każdej wartości. W oparciu o nie oszacowano efekty proste (F') wpływu zmiennych i ich interakcji na ważność każdej wartości, uwzględniając połączone wyrażenie błędu „MS błąd = (SS wewnątrz + SS Ro x osoby wewn.): (DF wewnątrz + DF Ro x osoby wewn.)” = 0,40 z czteroczynnikowej ANOVA (por. Brzeziński, 1984, s. 353-354). Ich syntetyczne zestawienie zawiera tabela 7.

Tabela 7. Wpływ reaktywności (R), płci (P) i kohorty (K) na ważność poszczególnych wartości społecznych: „rodzina” (Ra), „przyjaźń” (Pn), „inni ludzie” (IL), „natura” (N), „zbawienie” (Z)

	R	P	K	R x P	R x K	P x K	R x P x K
Ra F	0,12	0,41	5,77	5,06	1,36	0,32	1,15
p	0,72	0,52	0,01	0,02	0,24	0,57	0,28
F'	0,04	0,12	1,67	1,47	0,39	0,09	0,33
Pn F	0,06	6,99	5,40	2,29	0,06	0,02	0,29
p	0,80	0,00	0,02	0,13	0,81	0,89	0,59
F'	0,04	4,44**	3,43*	1,45	0,04	0,01	0,19
IL F	5,39	1,57	4,62	0,14	0,71	0,18	1,03
p	0,02	0,21	0,03	0,71	0,40	0,67	0,31
F'	4,54**	1,32	3,89**	0,12	0,59	0,15	0,87
N F	2,03	3,38	0,84	0,70	0,07	0,64	5,63
p	0,15	0,06	0,36	0,40	0,78	0,42	0,01
F'	2,30	3,84**	0,96	0,64	0,08	0,73	6,39**
Z F	0,19	4,40	17,85	1,31	0,05	1,59	4,18
p	0,66	0,03	0,00	0,25	0,82	0,20	0,04
F'	0,39	9,22***	37,38****	2,74*	0,10	3,34*	8,74***

F' – efekty proste z uwzględnieniem połączonego wyrażenia błędu „MS błąd = (SS wewnątrz + SS Ro x osoby wewn.): (DF wewnątrz + DF Ro x osoby wewn.)” = 0,40 z czteroczynnikowej ANOVA (por. Brzeziński, 1984, s. 353-354)

* p < .10 ** p < .05 *** p < .01 **** p < .001

Dane zestawione w tabeli 7 wskazują, że zmienne niezależne odmiennie wpływają na ważność poszczególnych wartości. Jeśli nie uwzględniamy powiązań między badanymi wartościami, ważność wartości „rodzina” jest różnicowana przez

kohortę (uczniowie bardziej cenią niż studenci) oraz przez interakcję reaktywności i płci. Efekty płci są nieistotne wśród osób WR ($F = 2,08$) i wśród osób NR ($F = 2,25$), także efekt reaktywności jest nieistotny wśród kobiet (WRK = 3,88; NRK = 3,91; $F = 0,25$). Reaktywność różnicuje ważność „rodziny” jedynie wśród mężczyzn (WRM = 4,00; NRM = 3,77; $F = 3,18$, $p < 0,08$ – trend). Jeśli uwzględniamy związki z innymi wartościami, wpływy kohorty oraz interakcji reaktywności i płci stają się nieistotne. Można powiedzieć, że na tle innych wartości społecznych ważność „rodziny” nie zależy od badanych zmiennych. Ważność wartości „przyjaźń” zależy tylko od płci i kohorty – kobiety bardziej ją cenią niż mężczyźni, a uczniowie bardziej niż studenci. Ważność wartości „inni ludzie” zależy od reaktywności (osoby NR cenią ją bardziej niż WR) oraz od kohorty (uczniowie cenią ją bardziej niż studenci). Ważność wartości „natura” zależy od płci (kobiety bardziej cenią niż mężczyźni) oraz od interakcji wszystkich zmiennych. Istotny wpływ płci ujawnia się tylko wśród wysokoreaktywnych studentów ($F' = 4,79$; $p < 0,05$) oraz niskoreaktywnych uczniów ($F' = 4,63$; $p < 0,05$). Wpływ kohorty występuje wśród wysokoreaktywnych mężczyzn – uczniowie (UWRM) bardziej cenią „naturę” niż studenci (SWRM) – $F' = 5,71$; $p < 0,05$, a wpływ reaktywności wśród kobiet uczennic – wysokoreaktywne cenią „naturę” mniej niż niskoreaktywne ($F' = 5,42$; $p < 0,05$). Najlepiej odróżniają się: niskoreaktywne uczennice (UNRK) – które cenią „naturę” bardziej niż uczennice wysokoreaktywne (UWRK) i niskoreaktywni uczniowie (UNRM) – oraz wysokoreaktywni mężczyźni studenci (SWRM) – którzy cenią „naturę” mniej niż wysokoreaktywni mężczyźni uczniowie (UWRM) i wysokoreaktywne studentki (SWRK). Ważność wartości „zbawienie” zależy od płci (kobiety bardziej cenią niż mężczyźni), kohorty (uczniowie bardziej cenią niż studenci) oraz interakcji wszystkich zmiennych. Wpływ kohorty ujawnia się tylko wśród wysokoreaktywnych kobiet ($F' = 15,49$; $p < 0,001$) oraz niskoreaktywnych mężczyzn ($F = 33,00$; $p < 0,001$). Wpływ płci ujawnia się jedynie wśród niskoreaktywnych studentów ($F = 23,52$; $p < 0,001$). Wpływ reaktywności zaznacza się wśród studentów mężczyzn – WR cenią bardziej niż NR ($F = 10,08$; $p < 0,01$). Najbardziej odróżnia się grupa niskoreaktywnych studentów mężczyzn (SNRM), którzy „zbawienie” cenią mniej niż niskoreaktywni uczniowie (UNRM), niskoreaktywne studentki (SNRK) i wysokoreaktywni studenci (SWRM).

Dyskusja

Odniesienie do hipotez. Wyniki częściowo potwierdzają hipotezę H1, że badane wartości społeczne są bardziej ważne dla kobiet niż dla mężczyzn. Potwierdzają ją, jeśli rozpatrywany jest wpływ płci na ważność tych wartości łącznie, chociaż jest to głównie rezultatem różnic wśród osób NR. Wpływ płci zaznacza się również w odniesieniu do ważności „natury” i „zbawienia”, ale także ujawnia się głównie wśród niektórych układów innych zmiennych (dla „natury” – wśród SWR oraz UNR, dla „zbawienia” – wśród SNR). Kobiety zdecydowanie bardziej niż mężczyźni cenią „przyjaźń”, natomiast wpływ płci jest zatarty w odniesieniu do wartości „rodzina” i „inni ludzie”. Te dwa ostatnie wyniki są zgodne z wynikami uzyskanymi przez Skarżyńską (1991). Oznacza to, że wpływ płci na ważność wartości społecznych nie jest uniwersalny – zależy od uwzględnianych wartości, od niszy ekologicznej i wieku badanej młodzieży oraz od jej reaktywności.

Rezultaty analiz w pełni potwierdzają hipotezę H2. Ważność wartości społecznych jest silnie różnicowana przez sytuację życiową badanej młodzieży. Uczniowie – młodsi, mniej wykształceni i żyjący w małych niszach ekologicznych, gdzie kontakty z innymi są bardziej bezpośrednie i mniej powierzchowne, nacisk na kształtowanie wartości społecznych jest większy, a stymulacja fizyczna środowiska ekologicznego (zagęszczenie, hałas) mała – bardziej niż studenci z wielkiego miasta cenią wartości społeczne ujmowane ogólnie. Uczniowie zdecydowanie bardziej niż studenci cenią wartości „przyjaźń” oraz „inni ludzie”. Efekt główny kohorty ujawnia się dla wartości „zbawienie”, aczkolwiek różnice występują głównie wśród nisko-reaktywnych mężczyzn (NRM) oraz wysokoreaktywnych kobiet (WRK). Dla wartości „natura” istotny efekt kohorty widoczny jest wśród wysokoreaktywnych mężczyzn (WRM), chociaż efekt główny jest nieistotny. Jeśli pomijane są związki między wartościami, efekt główny kohorty ujawnia się nawet dla wartości „rodzina”.

Reaktywność nie wpływa na ważność wartości społecznych w ogólnym ujęciu. Nie wpływa również na ważność wartości ukierunkowanych na dobre relacje z innymi. Otrzymane wyniki nie potwierdzają oczekiwania, że większa wrażliwość osób WR prowadzi do nadawania większego znaczenia wartościom społecznym, bez względu na otoczenie. Istotny wpływ reaktywności ujawnia się jednak dla wartości „inni ludzie”. Młodzież NR bardziej ceni „dobro innych” niż młodzież WR. Podobny wpływ reaktywności zaznacza się dla wartości „natura” wśród uczennic

(UK) – niskoreaktywne cenią ją bardziej niż wysokoreaktywne, a odwrotny wpływ dla wartości „zbawienie” wśród studentów (SM) – niskoreaktywni cenią „zbawienie” mniej niż wysokoreaktywni. Ogólnie mówiąc, reaktywność wpływa głównie na ważność wartości prospołecznych bądź modyfikuje wpływ płci i sytuacji życiowej młodzieży na ważność tychże właśnie wartości. Wyniki te będą jeszcze dalej podane dyskusji.

Struktura ważności wartości społecznych (różnice pomiędzy wartościami). Otrzymane rezultaty wskazują, że struktura ważności badanych wartości (różnice w ważności pomiędzy badanymi wartościami) zależy od interakcji uwzględnianych zmiennych niezależnych, chociaż najważniejszą wartością jest „rodzina”, która dla wszystkich grup jest ważniejsza od badanych wartości prospołecznych („inni ludzie”, „natura”, „zbawienie”). W grupach żeńskich „przyjaźń” jest podobnie ważna jak „rodzina” i również ważniejsza od wartości prospołecznych. W grupach męskich różnica między wartościami ukierunkowanymi na dobre relacje z innymi a wartościami prospołecznymi jest zatarta – „przyjaźń” jest podobnie ważna jak jedna z wartości prospołecznych, a w grupie niskoreaktywnych uczniów (UNRM) nawet mniej ważna od „rodziny”. Tę grupę oraz grupę wysokoreaktywnych uczennic (UWRK) cechują najbardziej odmienne struktury ważności wartości. Ich wspólnym elementem jest ostatnie miejsce „natury” w hierarchii ważności, chociaż dla uczniów (UNRM) jest ona jedynie podobnie ważna jak „zbawienie”, a dla uczennic (UWRK) jest właśnie mniej ważna od „zbawienia”. Dla pozostałych grup żeńskich oraz dla niskoreaktywnych studentów (SNRM) „zbawienie” jest wartością najmniej ważną. Warto zwrócić uwagę na fakt, że ta ostatnia grupa ogólnie najmniej ceni wartości społeczne, a struktura ważności wartości w tej grupie jest bardzo podobna do struktury wykrytej dla trzech grup dziewcząt, wśród których jest grupa (UNRK), która najbardziej ceni wartości społeczne. Oznacza to, że struktura ważności wartości jest niezależna od poziomu średniej ważności wartości społecznych; z informacji, że grupa ceni wartości społeczne nie możemy wnioskować nic o hierarchii, wzajemnych relacjach i odwrotnie.

Można zauważyć jeszcze jeden interesujący fakt, że wśród wysokoreaktywnych mężczyzn (UWRM i SWRM) struktura ważności wartości jest najmniej zróżnicowana – wszystkie wartości prospołeczne są dla nich podobnie ważne i zatarta jest granica między wartościami prospołecznymi a ukierunkowanymi na dobre relacje z innymi. Trudno orzec, czy ten wynik jest rezultatem małej liczebności grup

(7-8 osób), czy wskazuje na prawidłowość, że mężczyźni wysokoreaktywni słabo różnicują wartości społeczne i generalizują ich znaczenie.

Ważność poszczególnych wartości – potencjalne mechanizmy. Chociaż wartości społeczne są bardziej ważne dla uczniów niż studentów, znaczenie poszczególnych wartości przypuszczalnie zależy od różnych mechanizmów.

W świetle uzyskanych danych „rodzina” jest najważniejszą wartością społeczną dla licealistów i studentów, a jej znaczenie na tle innych wartości społecznych jest uniwersalne – nie zależy od badanych zmiennych: płci, reaktywności i sytuacji życiowej młodzieży.

„Przyjaźń” zajmuje drugie miejsce w hierarchii badanych wartości społecznych. W wyniku sumowania się wpływu płci i kohorty jest bardziej ceniona przez licealistki (KU) niż studentów mężczyzn (SM). Wydaje się, że to głównie rezultat doświadczania bardziej bezpośrednich kontaktów z innymi ludźmi w małych niszach ekologicznych oraz silniejszych nacisków w tych niszach na kształtowanie u dziewcząt wartości ukierunkowanych na dobre relacje z innymi i współdziałanie, w porównaniu z chłopcami, od których środowisko wymaga większej niezależności i osiągnięć (por. Koralewicz, 1987).

Wartość „inni ludzie” zajmuje trzecie lub czwarte miejsce w hierarchii badanych wartości społecznych. Jej ważność zależy od reaktywności oraz kohorty. Jest najbardziej ważna dla uczniów NR, a najmniej ważna dla studentów WR. Obie te grupy cechuje niedopasowanie między ich potrzebą stymulacji a wartością stymulacji fizycznej środowiska – uczniowie NR narażeni są na niedostymulowanie, a studenci WR na przestymulowanie i związany z tym stres (por. Eliaz, 1981; Strelau, 1996). Ten drugi rodzaj stresu sprzyja przypuszczalnie koncentracji na sobie i utrudnia studentom WR, bez względu na ich płeć, dostrzeganie potrzeb innych oraz przyswajanie wartości „inni ludzie”. Dodatkowym elementem zwiększającym stymulację może być silniejszy konflikt między tą wartością a wartościami indywidualistycznymi, które są bardziej ważne dla studentów niż dla uczniów (por. Zalewska, 1997a). Możliwe, że prowadzi on do obniżania ważności wartości „inni ludzie”, aby zredukować stymulację. Uczniowie NR narażeni są na niedostymulowanie. Jednak, albo przeżywają mniejszy stres z tym związany w wyniku mniejszej wrażliwości na odchylenia od optymalnego poziomu stymulacji (por. Eliaz, 1981; Klonowicz, 1984), albo ten rodzaj stresu nie powoduje tak silnej koncentracji na sobie (por. Eliaz i Wrześniewski, 1988, Zalewska, 1995). W re-

zultacie uczniowie NR, bez względu na płeć, nadają większe znaczenie wartości „inni ludzie” i przypuszczalnie szukają dodatkowej stymulacji poprzez pomoc innym ludziom czy zachowania ukierunkowane na dobro innych. Jedynie w grupach, których potrzeba stymulacji jest dopasowana do stymulacji ekologicznej środowiska (studenci NR i uczniowie WR), układ wyników jest zależny od płci. Dopiero wtedy większa wrażliwość kobiet na bodźce społeczne oraz większy nacisk otoczenia na kształtowanie u nich tej wartości zaczyna odgrywać rolę w internalizacji wartości „inni ludzie”.

Wartość „natura” zajmuje pozycję od trzeciej do piątej w hierarchii badanych wartości społecznych, a jej ważność zależy od interakcji wszystkich zmiennych. Godny uwagi jest fakt, że płeć różnicuje ważność „natury” właśnie w grupach, dla których występuje niedopasowanie między ich potrzebą stymulacji a poziomem stymulacji środowiska. Kobiety z tych grup bardziej cenią „naturę” niż mężczyźni. Być może ceniecie tej wartości i próby jej realizacji, związane z bezpośrednim kontaktem z przyrodą, umożliwiają młodzieży żeńskiej redukcję napięcia związanego z niedopasowaniem i wiążą się z regulacją stymulacji. Niedopasowanie u młodzieży męskiej obniża znaczenie tej wartości – albo nie redukuje u nich napięcia, albo szukają innych sposobów radzenia sobie ze stresem. To wyjaśnienie zgodne jest z faktem, że kobiety częściej niż mężczyźni stosują formy redukcji stresu i napięcia zorientowane na emocje (koncentracja na emocjach) bez prób rzeczywistego przekształcania sytuacji (por. Szczepaniak i in., 1996). Powoduje to częstsze występowanie u nich depresji (Seligman, 1993) i zgłaszanie dolegliwości somatycznych (Zalewska, 1995), ale także może wiązać się z częstymi próbami redukcji napięcia przez kontakt z przyrodą i nadawanie „naturze” większego znaczenia. Wśród uczniów wysokoreaktywnych, których potrzeba stymulacji jest dopasowana do poziomu stymulacji środowiska, obserwujemy wyniki odwrotne – u kobiet (UWRK) dopasowanie wiąże się z obniżaniem znaczenia tej wartości, u mężczyzn (UWRM) ze wzrostem. Może to oznaczać, że u młodzieży męskiej dopiero większa możliwość bezpośrednich kontaktów z naturą i dopasowanie potrzeby stymulacji do stymulacji środowiska sprzyja ceniению „natury”.

Wartość „zbawienie” również zajmuje pozycję od trzeciej do piątej w hierarchii i jej ważność także zależy od interakcji wszystkich badanych zmiennych, aczkolwiek uczniowie cenią ją zdecydowanie bardziej niż studenci. Najbardziej ceniona jest przez wysokoreaktywne licealistki (UWRK), a najmniej przez niskoreaktywnych

studentów (SNRM). Przepuszczalnie różnice w znaczeniu tej wartości dla młodzieży są rezultatem silniejszej presji otoczenia na jej kształtowanie w małych niszach ekologicznych niż w wielkich miastach, gdzie większy nacisk jest kładziony na rozwój wartości indywidualistycznych (por. Koralewicz, 1987). Ważną rolę odgrywa także, większa wrażliwość na oddziaływania społeczne dziewcząt niż chłopców oraz osób wysokoreaktywnych niż niskoreaktywnych. Układ wyników nasuwa refleksję, że ważnym elementem jest także interakcja dopasowania potrzeby stymulacji i poziomu stymulacji środowiska z płcią. Wśród dziewcząt dopasowanie i związane z nim częściej dobre samopoczucie sprzyja cenieniu wartości „zbawienie”, wśród młodzieży męskiej – relatywnie obniża znaczenie tej wartości i przypuszczalnie skłania ich do poszukiwania własnych standardów (UWR) bądź realizacji standardów zewnętrznych, związanych z własnym dobrem (SNR) – por. Zalewska (1997a).

Ogólne wnioski

Uzyskane wyniki nasuwają kilka ogólnych refleksji:

1. Poszczególne wartości społeczne mają różne znaczenie dla młodzieży, zatem ujmowanie ich tylko jako jednej ogólnej kategorii stanowi duże uproszczenie.
2. Wartości ukierunkowane na dobre relacje z innymi („rodzina”, „przyjaźń”) są bardziej ważne dla młodzieży niż wartości prospołeczne („inni ludzie”, „natura”, „zbawienie”).
3. Najważniejszą wartością dla polskiej młodzieży jest „rodzina” i jej znaczenie zasadniczo nie zależy od płci, reaktywności ani badanej kohorty.
4. Ważność pozostałych badanych wartości społecznych zależy od poszczególnych zmiennych niezależnych lub od ich interakcji. Wykryte zależności mają odmienny charakter dla każdej z tych wartości, co oznacza, że wartość każdej z nich jest uwarunkowana przez odmienne mechanizmy (por. strony 160-162).
5. Ważność tych 4 wartości społecznych najsilniej zależy od sytuacji życiowej młodzieży, od jej odmiennych doświadczeń związanych z wiekiem i działaniem wielu różnych czynników środowiskowych (por. s. 158-159).
6. Wpływ płci na ważność wartości społecznych nie jest uniwersalny – zależy od reaktywności i sytuacji życiowej młodzieży oraz od badanych wartości. Wbrew

- powszechnym opiniom i cytowanym wcześniej wynikom badań zachodnich, wśród polskiej młodzieży płeć nie różnicuje znaczenia wartości: „rodzina” (należącej do kategorii „relacje interpersonalne”) i „inni ludzie” (należącej do wartości prospołecznych i określanej również jako „altruizm”).
7. Reaktywność różnicuje jedynie ważność wartości prospołecznych, a jej wpływ wiąże się przypuszczalnie z zaspokajaniem potrzeby stymulacji i odmiennym radzeniem sobie z trudnościami w tym zakresie („inni ludzie”, „natura”) oraz z wrażliwością na oddziaływania społeczne i przejmowaniem wartości cenionych przez otoczenie („inni ludzie”, „zbawienie”).
 8. Struktura ważności wartości społecznych (różnice w ważności pomiędzy wartościami) nie zależy od poziomu ważności tych wartości – podobne różnice pomiędzy wartościami występują w grupach, której inaczej oceniają znaczenie tych wartości dla siebie. Zarazem o odmienności struktur decydują głównie różnice pomiędzy wartościami prospołecznymi.

LITERATURA CYTOWANA

- Brzeziński, J. (1984). Eksperymenty wielkoczynnikowe z częściowym powtarzaniem pomiarów zmiennej zależnej. W: J. Brzeziński i R. Stachowski (red.) *Zastosowanie analizy wariancji w eksperymentalnych badaniach psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Eliasz, A. (1981). *Temperament a system regulacji stymulacji*. Warszawa: PWN.
- Eliasz, A. (1987). Temperament-contingent cognitive orientation towards various aspects of reality. W: J. Strelau i H.J. Eysenck (eds.) *Personality dimensions and arousal*. New York: Plenum Press.
- Eliasz, A. (1990). Broadening the concept of temperament: Disposition or hypothetical construct? *European Journal of Personality*, 4, 287-302.
- Eliasz, A. (1992). Rola interakcji temperamentu i środowiska w rozwoju człowieka. W: A. Eliasz i M. Marszał-Wiśniewska (red.) *Temperament a rozwój młodzieży*. Warszawa: IP PAN.
- Eliasz, A. (1993). *Psychologia ekologiczna*. Warszawa: IP PAN.
- Eliasz, A. i Wrześniewski, K. (1988). *Ryzyko chorób psychosomatycznych: środowisko i temperament a Wzór Zachowania A*. Wrocław: Ossolineum.

- Eliasz, A. i Wrześniewski, K. (1991). Two kinds of Type A behavior pattern. W: C.D. Spielberger, I.G. Sarason, J. Strelau i J.M.T. Brebner (eds.) *Stress and anxiety, vol. 13* (pp. 275-282). Washington: Hemisphere.
- Epstein, S. (1989). Values from the perspective of cognitive-experiential self-theory. W: N. Eisenberg, J. Reykowski i E. Staub (eds.) *Social and moral values*. Hillsdale: Erlbaum.
- Feather, N.T. (1990). Bridging the gap between values and actions: Recent applications of the expectancy-value model. W: E.T. Higgins i R.M. Sorrentino (eds.) *Handbook of motivation and cognition (vol. 2)*. New York: The Guilford Press.
- Hutt, C. (1972). *Males and females*. London: Pengiun.
- Klonowicz, T. (1984). *Reaktywność a funkcjonowanie człowieka w różnych warunkach stymulacyjnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Kohn, M.L. (1969). *Class and conformity: a study in values*. Homewood: Dorey Press.
- Koralewicz, J. (1987). *Autorytaryzm, lęk, konformizm*. Wrocław: Ossolineum.
- McClelland, D.C. (1985). *Human motivation*. Glenview IL: Scott-Foresman.
- Moir, A. i Jessel, D. (1993). *Płeć mózgu*. Warszawa: PIW.
- Reykowski, J. (1992). Emocje, motywacja, osobowość. W: T. Tomaszewski (red.) *Psychologia ogólna*. Warszawa: PWN.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Schaffer, H.R. (1981). *Początki uspołecznienia dziecka*. Warszawa: PWN.
- Schwartz, S.H. i Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extension and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 878-891.
- Schwartz, S.H. i Howard, J. (1984). Internalized values as motivators of altruism. W: E. Staub, D. Bar-Tal, J. Karyłowski i J. Reykowski (eds.) *Development and maintenance of prosocial behavior* (str. 227-255). New York: Plenum Press.
- Seligman, M.E.P. (1993). *Optymizmu można się nauczyć?* Poznań: Media Rodzina of Poznań.
- Skarżyńska, K. (1991). *Konformizm i samokierowanie jako wartości (struktura i źródła)*. Warszawa: IP PAN.
- Smoleńska, Z. (1988). Cele życiowe młodzieży a cele życiowe rodziców. *Psychologia Wychowawcza*, 2, 201-214.

- Staub, E. (1989). Individual and societal (group) values in a motivational perspective and their role in benevolence and harming. W: N. Eisenberg, J. Reykowski i E. Staub (eds.) *Social and moral values*. Hillsdale: Erlbaum.
- Strelau, J. (1985). *Temperament – osobowość – działanie*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (1988). Temperament dimensions as co-determinants of resistance to stress. W: M.P. Janisse (ed.) *Individual differences, stress, and health psychology* (pp. 146-169). New York: Springer-Verlag.
- Strelau, J. (1992). Temperament i inteligencja. W: T. Tomaszewski (red.) *Psychologia ogólna, t. 4*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PAN.
- Strelau, J. (1996). Temperament a stres: Temperament jako czynnik moderujący stresory, stan i skutki stresu oraz radzenie sobie ze stresem. W: I. Heszen-Niejodek i Z. Ratajczak (red.) *Człowiek w sytuacji stresu* (str. 88-132). Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Szczepaniak, P., Strelau, J. i Wrześniowski, K. (1996). Diagnoza stylów radzenia sobie ze stresem za pomocą polskiej wersji kwestionariusza CISS Endlera i Parkera. *Przegląd Psychologiczny*, 39 (1-2), 187-210.
- Zalewska, A. (1987). Temperament młodzieży uczącej się a ocena jej aktywności przez rówieśników. *Psychologia Wychowawcza*, 30 (4), 415-430.
- Zalewska, A. (1995). Two kinds of anxiety and somatic complaints according to reactivity. *Polish Psychological Bulletin*, 26 (4), 319-329.
- Zalewska, A. (1996). System wartościowania pracujących w zależności od wieku i reaktywności. *Przegląd Psychologiczny*, 39 (1-2), 211-216.
- Zalewska, A. (1997a). Cele życiowe licealistów i studentów w zależności od reaktywności i płci. *Psychologia Wychowawcza*, 40 (1), 12-24.
- Zalewska, A. (1997b). Adaptation to a new workplace according to reactivity and values-motives coherence at work. *International Journal of Occupational Safety and Ergonomics*, Vol. 3, 3-4, 161-172.
- Zalewska, A. (1997c). Reaktywność i system wartościowania jako uwarunkowania zdrowia. *Przegląd Psychologiczny*, 40 (1-2), 213-230.
- Zalewska, A. (1998). *Wartości i motywy: relacje między nimi, sposoby pomiaru – przegląd stanowisk i próba integracji*. (W przygotowaniu do druku).